

DOI: <https://doi.org/10.31874/2309-1606-2023-29-1-1>
УДК: 172.4:341.64+341.231.145

Сергій Заєць

Філософські засади колективної відповідальності на прикладі діяльності Європейського суду з прав людини

Масштаб наслідків, спричинених російською агресією проти України, немигуче підштовхує до розмислів щодо колективної відповідальності громадян Росії. Важливий історичний досвід надає практика проведення міжнародного військового трибуналу у Нюрнберзі (Німеччина, 20 листопада 1945 – 1 жовтня 1946), який мав статус міжнародного суду над військово-політичної верхівкою нацистської Німеччини – відомого як Нюрнберзький процес. Хоча то був перший приклад міжнародного суду над керівниками держави, тоді йшлося про індивідуальну відповідальність окремих осіб. Філософське обґрунтування саме колективної відповідальності до цього часу залишається проблематичним. Головними питаннями, щодо яких точаться суперечки, є питання про можливість існування колективних соціальних агентів і колективної вини як підстави для покладення відповідальності. В цій статті пропонується поглянути на діяльність Європейського суду з прав людини як на практику колективної відповідальності в міжнародному праві. Діяльність Європейського суду з прав людини може слугувати практичним орієнтиром для оцінки певних теоретичних позицій. З урахуванням зазначеного практичного прикладу колективної відповідальності в дослідженні пропонується здійснити вибірковий реверсивний огляд філософських поглядів Ханни Арендт і Карла Ясперса. Дослідження демонструє, що хоча роздуми зазначених філософів виявилися і не позбавленими певних вад, Арендт і Ясперс, акцентуючись переважно на різних аспектах, змогли запропонувати загалом слушне обґрунтування колективної відповідальності. Запропоноване ними обґрунтування може слугувати фундаментом для подальших розробок у цій галузі. Практичне значення цього висновку полягає в тому, що він може надати поштовх до розробки нових юридичних механізмів колективної відповідальності росіян за наслідки безпідставної агресії проти України. Юридизація підсилить моральний і політичний виміри колективної відповідальності, а також сприятиме підвищенню ефективності так званого суспільного «освітнього процесу» (Lernprozess).

Ключові слова: міжнародне судочинство, Європейський суд з прав людини, поняття «колективний агент», колективна відповідальність, юридична відповідальність, соціальна дія, imputatio, Lernprozess, Арендт, Ясперс.

© Сергій Заєць, 2023

Вступ

Фінальна версія цієї статті готувалася одразу після руйнування російськими загарбниками Каховської греблі. Перед розміром цієї катастрофи опускаються руки. За своїм впливом знищення Каховського водосховища сумірне з вибухом на Чорнобильській атомній електростанції в 1986 році. Проте, якщо Чорнобиль, імовірно, був результатом людської помилки, то підрив греблі є наслідком спланованої агресивної війни, яку Російська Федерація веде проти України.

І війна в цілому, і руйнування греблі як один із значних її епізодів неминуче навертають до думок про відповідальність тих, хто все це вчинив. Жодна індивідуальна відповідальність будь-кого, безпосередньо причетного до організації і ведення війни, не може бути сумірною у порівнянні з масштабом спричинених наслідків. Навряд чи фізично можливе безпосереднє засудження всіх організаторів, пособників і виконавців цих злочинів, а якщо воно і можливе, то кількість таких осіб може бути порівняним з кількістю громадян Російської Федерації. Тому виникає питання про колективну відповідальність як таку, що може бути адекватною за масштабом до спричинених наслідків.

Питання про колективну відповідальність вже поставало в історії. Після Другої світової до нього зверталися німецький філософ Карл Ясперс, американська філософиня німецького походження Ханна Арендт, австрійський психіатр і філософ Віктор Франкл та інші. Їхній внесок до розробки цієї проблеми ґрунтувався на питанні про відповідальність німців і Німеччини за злочини нацистів. Але вони задали потужний поштовх дослідженням, котрі продовжуються і до цього часу. До теперішнього часу у філософських дослідженнях проблемними залишаються як питання про саму можливість колективної відповідальності, так і про її обґрунтування. Головними питаннями, щодо яких точаться суперечки, є питання про можливість існування колективних соціальних агентів і колективної вини як підстави для покладення відповідальності [Smiley 2022]. Проте, це дослідження не має на меті безпосереднє вирішення цих проблем або огляд масиву позицій, представлених сучасними або класичними філософами.

Натомість в статті пропонується виконати реверсивну реконструкцію: розглянувши діяльність Європейського суду з прав людини (надалі – ЄСПЛ або Суд) як практику покладання колективної відповідальності в міжнародному праві, автор дослідження пропонує використати наведений практичний приклад для оцінки життєздатності теоретичних конструкцій Арендт і Ясперса.

Методологічну основу цього дослідження становить філософська позиція, яка обстоює існування соціальних агентів як незалежних первинних суб'єктів соціальної дії. До прикладу можна взяти статтю

американського філософа Фредеріка Стаутленда «Онтологія соціальної дії» [Stoutland 2008]. Як про соціальних агентів Стаутленду йдеться, безумовно, про соціальні групи. Він наголошує на відмінностях двох видів соціальних агентів: множинних і власне колективних агентів. Під множинними агентами він має на увазі прості групи людей, які зібралися разом для вчинення певних дій: виконання оркестрового твору, переміщення фортеп'яно або гри в шахи. Натомість колективні агенти – це людські спільноти, які базуються на інституалізованих владних структурах, що роблять можливою ситуацію, коли рішення окремих членів групи є рішеннями спільноти, а також дозволяють окремим особам говорити від імені соціальної групи у такий спосіб, що висловлена позиція розглядається як позиція групи.

Саме про колективних агентів у наведеному значенні ітиметься надалі. На думку Стаутленда, соціальна дія колективних агентів не може бути редукована до індивідуальних дій, а індивідуальні члени певної групи діють у спосіб, у який вони не діяли б, якби не належали до цієї групи. При цьому не всі дії членів групи принципово можуть бути діями колективного агента і навпаки – не всі дії колективного агента можуть вчинятися членами групи. Стаутленд наполягає на тому, що колективні групи є самостійними акторами, які існують одночасно з індивідами і не є похідними від останніх [Stoutland 2008].

Дослідження філософських засад колективної відповідальності на поточному історичному етапі мають практичне значення для створення нових міжнародних юридичних механізмів для притягнення Росії до відповідальності за наслідки неспровокованої агресії проти України.

Діяльність ЄСПЛ як практика колективної відповідальності

Європейський суд з прав людини було створено в 1959 році на підставі статті 19 Європейської конвенції про захист прав людини (надалі – ЄКПЛ або Конвенція) [Council of Europe 1950]. ЄСПЛ є міжнародним судом, який розглядає індивідуальні і міждержавні скарги проти країн-членів Ради Європи. Якщо скарга відповідає формальним вимогам, передбаченим Регламентом Суду, і критеріям прийнятності, викладеним у статтях 34 і 35 Конвенції, розгляд скарги завершується ухваленням рішення. Загальний патос звернень до ЄСПЛ, по суті, є звинуваченням певної держави в тому, що вона порушила певні зобов'язання за Європейською конвенцією. Відповідно, суть рішення Суду складає висновок про наявність чи відсутність порушення Конвенції з боку певної держави. Суд може також присудити грошову компенсацію заявникові, а у виняткових випадках – зобов'язати Уряд держави вчинити певні дії, спрямовані на виправлення ситуації [ECtHR 2013a].

Особливістю рішень ЄСПЛ є їхній вплив на практику країн-членів Ради Європи. Окрім Європейського суду існують інші судові або квазі-судові інституції, подібні за своїми функціями до ЄСПЛ, або які здійснюють міжнародне судочинство. Такими є Міжамериканський суд з прав людини, Комітет ООН з прав людини, Міжнародний Суд ООН, Міжнародний кримінальний суд (МКС), тощо. Однак, на відміну від висновків, наприклад, Комітету ООН з прав людини (який із наведеного переліку є найбільш схожим на ЄСПЛ), де засобами впливу на державу, яка порушила права людини, є лише *naming and shaming* [Hafner-Burton 2008], в системі Ради Європи наявна ефективна система нагляду за виконанням рішень ЄСПЛ. Зокрема, статтею 46 Конвенції передбачено, що нагляд за виконанням рішень Суду здійснює Комітет Міністрів Ради Європи (надалі – Комітет міністрів або КМ РЕ). По суті, йдеться про колективний контроль виконання рішень ЄСПЛ. Внаслідок цього за відповідних умов індивіди можуть впливати на практики цілих держав. Показовою є справа Паули Маркс, яка змінила статус дітей, народжених поза шлюбом в багатьох країнах Європи [Belgian Foreign Affairs 2014].

Відповідно до Правила 6 Регламенту Комітету Міністрів щодо нагляду за виконанням рішень і умов угод про дружнє врегулювання [Council of Europe (Committee of Ministers) 2006] КМ РЕ перевіряє чи було сплачено компенсацію, призначену Судом, а якщо це доречно, то також і чи були вжиті індивідуальні заходи, спрямовані на повернення жертви порушення до становища, яке та мала до порушення, а також чи були вжиті заходи загального характеру, спрямовані на попередження порушень, подібних до тих, що були виявлені, або чи вжито заходів до припинення триваючого порушення. Як приклади індивідуальних заходів в Регламенті [Council of Europe (Committee of Ministers) 2006] наведені виключення запису про несправедливе засудження з відповідних реєстрів, надання дозволу на проживання або перегляд рішень національних судів. Заходи загального характеру – це зміни законодавства, адміністративної або судової практики, переклад національною мовою і поширення відповідного рішення ЄСПЛ, тощо.

Виконання рішень ЄСПЛ є унікальною практикою в історичній перспективі. Міжнародне судочинство має нетривалу історія формування і лише після Другої світової війни виникли міжнародні органи, які становлять інтерес для ціле цього дослідження [O'Connell & VanderZee 2013]. Унікальність діяльності ЄСПЛ полягає в тому, що це перша міжнародна судова установа, рішення якої мають значний вплив на практику країн-членів Ради Європи. ЄСПЛ є саме судом, а не політичним органом: він зважає фактичні обставини справи і надає їм юридичну оцінку. Рішення ЄСПЛ мають юридичний характер. ЄСПЛ не є арбітражем: він не врегулює відносини між сторонами через пошук компромісу, а ухва-

лює обов'язкове для держави рішення. ЄСПЛ розглядає скарги на певну державу в цілому, уникаючи індивідуалізації своїх висновків. Зокрема, ЄСПЛ уникає називати імена конкретних посадових осіб, знеособлюючи у такий спосіб відповідальних до рівня держави-відповідача [ECtHR 2013b: § 5-50]. Рішення ЄСПЛ адресовані державі, а не конкретним особам, вони залишаються чинними незалежно від обрання нового Уряду, звільнення посадових осіб, тощо. Вони не передбачають безпосереднього покарання когось, хто міг вчинити дії на порушення прав людини. Цим ЄСПЛ відрізняється від, наприклад, Міжнародного кримінального суду, де розглядається питання лише індивідуальної кримінальної відповідальності [United Nations 1998: Art. 25].

Навряд чи дискусійним буде питання про те, що рішення ЄСПЛ покладають на держави відповідальність за можливі порушення прав людини. Прояснення може вимагати хіба що питання про те, чи є відповідальність держав у наведеному контексті позитивною або негативною. Акцент на цьому питанні має значення з огляду на те, що Арендт і Ясперс аналізували саме негативну відповідальність як відповідальність німців за події, що вже були в минулому. Методологічна послідовність вимагає від нас дотримання того ж підходу в нашому дослідженні.

Під позитивною (перспективною) соціальною відповідальністю розуміють добровільне і свідоме використання, виконання, дотримання суб'єктами суспільних відносин приписів соціальних норм. Під негативною (ретроспективною) соціальною відповідальністю – застосування до порушника соціальних норм заходів впливу, передбачених цими нормами; обов'язок понести несприятливі наслідки; певний примус внаслідок неправомірної поведінки. Юридична відповідальність є видом соціальної відповідальності [Грищук 2012: 55; Дашковська 2021]. Хоча наведене стосується відповідальності індивідів, з відповідними змінами це визначення можна застосувати й до відповідальності колективних агентів.

Хоча у виконанні рішень ЄСПЛ можна знайти певні натяки на позитивну відповідальність¹, дії які вживають держави, вживаються ними внаслідок встановленого факту правопорушення. Виплата компенсації, відновлення становища, яке існувало до порушення, зміна законодавства і практики – всі ці аспекти є наслідком протиправної поведінки і здійснюються якщо не під примусом, то під наглядом Комітету Міні-

¹ Наприклад, держава, зобов'язана виконати рішення ЄСПЛ, надає КМ РЄ план дій, складений на власний розсуд. Хоча обов'язок вжити заходів на усунення системних проблем і витікає з рішення Суду, зміст і характер цих заходів визначає Уряд держави, а КМ РЄ здійснює лише нагляд за відповідністю плану дій цілі виконання рішення. Таким чином, примус є м'яким, через що не всі рішення і дії національного уряду можуть бути зведені виключно до недобровільних.

стрів. Що саме з цих аспектів і якою мірою належить до сфери саме колективної відповідальності, ми проаналізуємо далі. Заходи системного характеру можуть бути доволі масштабними. Наприклад, з метою подолання низки системних проблем в системі кримінального судочинства (зокрема, щодо тортур) Україна в 2012 році ухвалила новий Кримінальний процесуальний кодекс, а згодом – провела реформу поліції і прокуратури.

Не є дискусійним також питання про те, що суб'єктом відповідальності за рішеннями ЄСПЛ є держави. Про це свідчить сам текст рішень ЄСПЛ, де як в мотивувальній, так і в резолютивній частині йдеться саме про Держави і їхні Уряди.

Відповідно до Статей про відповідальність держав за міжнародні правопорушення, розроблені Комісією міжнародного права [United Nations (General Assembly), 2001], поведінка будь-якого органу держави розглядається як діяння цієї держави по міжнародному праву, незалежно від того, чи виконує цей орган законодавчі, виконавчі, судові або будь-які інші функції, незалежно від того становища, яке він займає в системі держави, і незалежно від того, чи є він органом центральної влади або адміністративно-територіальної одиниці держави (стаття 4). При цьому згадка про індивідуальну відповідальність в цих статтях відсутня.

Таким чином, з точки зору міжнародного права і відповідно до практики ЄСПЛ саме держави є суб'єктами відповідальності за міжнародним правом.

У вступі ми вже зверталися до ознак колективного агента за Стаутлендом, тому лише наголосимо, що в цьому контексті Держава цілковито відповідає цьому статусу: маючи інституалізовану структуру, влада в державі організована в такий спосіб, що рішення від імені спільноти ухвалюють окремі особи. Наприклад, Уряд відповідної держави може бути представлений у Суді різними Агентами Уряду, і це не впливає на перебіг розгляду справи: заяви, зроблені одним представником, залишаються чинними як для наступного представника, а загалом вони створюють наслідки для держави в цілому.

Характер відповідальності, який несе держава за рішеннями ЄСПЛ, також не може бути редукований до відповідальності окремих індивідів. Наприклад, грошові виплати, присуджені ЄСПЛ на користь заявника, виплачуються за рахунок бюджету і не можуть бути зведені до частини податків, які сплачуються окремими платниками: не всі громадяни держави через вік або стан здоров'я зобов'язані сплачувати податки. Натомість виплачені на користь заявника грошові кошти є втратою всіх без винятку громадян держави, бо вони не будуть спрямовані на задоволення спільних потреб. Ще більш очевидним характер колективної відповідальності стає через обов'язок змінити законодавство і практику:

державні органи, залучені до імплементації цих наслідків, рідко мають постійний персональний склад, але є обмеженими за кількістю осіб. Натомість результат їх роботи має вплив на всю спільноту. Відбувається так званий суспільний «освітній процес» (Lernprozess).

Таким чином, діяльність ЄСПЛ є ні чим іншим, як практикою колективної відповідальності в міжнародному праві.

Філософські підстави відповідальності держав за Арендт і Ясперсом

Тепер, з огляду на практику колективної відповідальності, ми можемо повернутися до огляду відповідних поглядів Арендт і Ясперса.

Найперший закид, який роблять противники ідеї колективної відповідальності, стосується твердження про те, що відповідальність може ґрунтуватися лише на особистій вині, а оскільки колективна вина є неможливою, то неможливою є також і колективна відповідальність¹. Ця проблема є настільки значимою, що її не оминають навіть сучасні прибічники ідеї колективної відповідальності.

Наприклад, Стефані Коллінз, визнаючи державу колективним агентом і суб'єктом колективної відповідальності, робить акцент на важливості статусу «морального агента» – тобто такого, який робить моральний вибір при ухваленні рішень. «Моральність» агента вона обґрунтовує залученістю громадян до ухвалення рішень через демократичні процедури. І хоча за цією логікою вона також визнає, що монархії, а особливо – авторитарні режими і диктатура не мають ознак «моральних агентів», громадяни таких держав все одно відповідальні за дії своїх урядів, бо вони мають вимагати допуску до ухвалення рішень. Іншими словами, вона стверджує, що колективна відповідальність громадян за дії власних урядів походить від можливості, а в певних випадках – обов'язку впливати на ухвалення рішень. Ця позиція виглядає як така, в якій міститься імпліцитне посилення на вину як на підставу колективної відповідальності [Collins 2020]. Ми навели цей приклад, аби показати серйозність можливих закидів.

Власне, від поняття вини відштовхувався також Ясперс. Він розглядав питання вини і відповідальності як нерозривно пов'язані. Ясперс навіть не надто добре розрізняв поняття вини і відповідальності, допускаючи їхнє змішування. Йому йшлося про чотири взаємопов'язаних форми вини (нім. *Schuld*). Він виділяв кримінальну, політичну, моральну і метафізичну вину, але лише одну з них – політичну – визнавав під-

¹ Варто зазначити, що, наприклад, Віктор Франкл, який сам постраждав від нацистського режиму, фокусувався на проблемі колективної вини. Можливість колективної вини він заперечував. Вочевидь, до питань колективної відповідальності він не звертався [Frankl 1997: 103; Франкл 2016: 156].

ставою для колективної відповідальності. про політичну вину, він зазначав, що поєднання діянь державних посадовців і статусу громадянина відповідної держави має наслідком покладення на громадянина відповідальності за дії держави, чия влада править і під чією владою громадянин перебуває. Кожен є співвідповідальним за способи, яким ним управляють [Jaspers 2000: 25]. Формулюючи думку в термінах вини-відповідальності, Ясперс, однак не розкриває власного обґрунтування вини. Виглядає так, що його позиція перебуває десь між позицією Коллінз і Арендт.

Арендт також не оминула проблему вини, хоча вона підійшла до її вирішення з іншого боку: вона розрізняла поняття вини і відповідальності [Young 2011: 75-93] і відкинула винуватість як підставу для колективної відповідальності. «Винуватість, на відміну від відповідальності, завжди виокремлює; вона строго індивідуальна... Лише в метафоричному сенсі ми можемо сказати, що ми відчуваємо вину за гріхи батьків, або нашого народу, або людства, коротше кажучи, за діяння, які ми не вчиняли, хоча певні події можуть змусити нас розплачуватися за них» [Arendt 2003: 147].

Колективну відповідальність Арендт пов'язує з двома передумовами: це відповідальність за щось, що особа безпосередньо не робила, і підставою для такої відповідальності є належність до певної групи (колективу), яка не може бути розірвана за власною волею (як, наприклад, вихід із бізнес-партнерства). Пояснюючи цю думку, вона наголошує, що кожен уряд несе відповідальність за діяння своїх попередників, а кожен народ – за діяння минулого. Інтерпретуючи слова Наполеона, вона стверджує, що кожен громадянин несе відповідальність за все, що було зроблено від його імені тією мірою, якою він належить до певної нації [Arendt 2003: 150]. За Арендт колективна відповідальність є ціною, яку особа платить за участь у спільноті – байдуже, чи виражається така участь у формі простого конформізму або активного спротиву [Arendt 2003: 156].

Це може видатися дивним, але на практиці проблему було вирішено на користь Ханни Арендт. ЄСПЛ покладає відповідальність на держави без урахування їхньої вини, з огляду лише на об'єктивні критерії.

Показово також, що Статті про відповідальність держав за міжнародні правопорушення передбачають лише два елементи, на підставі яких виникає відповідальність: порушення міжнародних зобов'язань і атрибутування діяння державі [United Nations (General Assembly) 2001: Art. 2]. Вина як підстава відповідальності держав за міжнародні правопорушення в цих Статтях не згадується.

Ба більше, в праві існує чимало прикладів покладення відповідальності на особу без встановлення її вини. Наприклад, це стосується обов'язку сплатити податки разом зі штрафами або пенями або відшко-

дувати шкоду, завдану джерелом підвищеної небезпеки у відповідності до ст. 1187 Цивільного кодексу України: особа, яка здійснює діяльність, що є джерелом підвищеної небезпеки, відповідає за завдану шкоду, якщо вона не доведе, що шкоди було завдано внаслідок непереборної сили або умислу потерпілого [Верховна Рада України, 2003].

З огляду на викладене, в контексті підстав відповідальності замість поняття вини може бути доречним вживання поняття, яке позначається лат. *Imputatio* [Баумейстер 2009]. Цей термін не вимагає власне оцінки психічного ставлення особи, а стосується можливості «зарахувати особі» відповідальність, її осудність. На жаль, наразі відсутній адекватний переклад зазначеного терміна на українську. Серед можливих перекладів англійською і французькою запропоновано терміни *liability*, *accountability*, *responsabilité*, які приблизно охоплюють необхідне семантичне поле.

Відмова від визначення відповідальності на підставі вини піднімає питання про характер відповідальності. В цьому контексті ми знову можемо звернутися до Ясперса. Говорячи про кримінальну відповідальність, він використовує термін *Strafe* (нім.), який можна перекласти і як штраф, і як покарання в ширшому сенсі [Jaspers 1979: 24]. В англійському перекладі йдеться про *punishment* [Jaspers 2000: 30]. Натомість, говорячи про політичну відповідальність, він використовує термін *Haftung* (нім.) [Jaspers 1979: 25], який англійською перекладено як *liability* [Jaspers 2000: 30]. Останній на відміну від першого стосується не карального, а радше матеріального або компенсаторного характеру відповідальності [Jaspers 1979: 24-25]. На жаль, до зазначених термінів складно підібрати українські відповідники. В цьому сенсі Ясперс визначив характер колективної відповідальності як такої, що не стосується позбавлення свободи, примусової праці або інших суворих форм покарання. Власне, це також відповідає практиці відповідальності держав в контексті діяльності ЄСПЛ як такої, що стосується виплати грошової компенсації і заходів загального характеру.

Зрештою, звернемося до ще одного питання. Обоє, і Арендт, і Ясперс, визначали колективну відповідальність як політичну. Таке розрізнення ґрунтувалося на відмінностях між політичною і юридичною відповідальністю, які є актуальними і на сьогодні: йдеться про наявність або відсутність правової бази і відповідних (як правило, судових) процедур. І Ясперс, і Арендт як відповідальність на юридичних підставах розглядали лише кримінальну відповідальність. Натомість говорячи про політичну відповідальність, Ясперс, очевидно під впливом тогочасної дійсності, пов'язував колективну відповідальність з волею переможця. Цю відповідальність він бачив у формі репарацій, втрати або обмеження політичної влади і політичних прав. Він допускав, що такі наслідки можуть

бути обернені в юридичну форму, але лише тією мірою, якою це забажає зробити переможець [Jaspers 2000: 30].

Не заперечуючи можливість застосування саме політичної колективної відповідальності в тій формі, про яку писав Ясперс, наголосимо, що діяльність ЄСПЛ демонструє нам також можливість юридичної колективної відповідальності. Це стало можливим завдяки розвитку міжнародного права і виникненню дієвих механізмів, які забезпечують дійсне виконання судових рішень.

Висновок

На завершення ми не можемо не наголосити на двох аспектах.

З одного боку, якщо оцінювати кількісні показники діяльності ЄСПЛ, то вони не видаються надто масштабними, а сам Суд має обмежену компетенцію. Не всі питання можуть бути поставлені перед цим органом, а справи розглядаються доволі повільно. Не кожна індивідуальна скарга може зрушити гору і не завжди це робить навіть велика кількість типових звернень. Ба більше, з 16 вересня 2022 року Росія більше не є членом Ради Європи і на неї не поширюється юрисдикція ЄСПЛ [Council of Europe (Committee of Ministers) 2022a]. Суд буде продовжувати розглядати скарги проти Росії щодо подій, які трапилися до 16 вересня 2022 року, а Комітет Міністрів заявив, що буде контролювати виконання цих рішень [Council of Europe (Committee of Ministers) 2022b: p. 7], проте реальні перспективи виконання цих рішень наразі туманні.

З іншого боку, Нюрнберзький процес уряди окупованих країн Європи розпочали планувати ще в кінці 1941 року [Inter-Allied Declaration 1942], а ще восени 1944 року мало хто міг передбачити, що за два роки головні нацистські злочинці будуть страчені за вироком суду. А ще приблизно через 45 років Німеччина виплатила компенсацію малолітнім в'язням, яких в 1943 році вигнали до Німеччини на примусові роботи.

Жорна Господа мелють повільно, але надійно. Схоже на те, що питання про саму можливість колективної відповідальності, яке для Ясперса, Арендт і багатьох дослідників протягом десятиліть було предметом доведення та суперечок, наразі має практичну відповідь. Тепер проблема колективної відповідальності потребує хіба що філософського переосмислення з огляду на практичний досвід. З твердження з сумнівним онтологічним статусом наразі питання про колективну відповідальність перетворилося на теорему, для якої лише потрібно віднайти переконливе доведення. По суті, це перетворює проблему з неясним рішенням на задачу, для якої потрібно знайти ефективну технологію вирішення. А це в свою чергу може слугувати фундаментом для подальших розробок у цій галузі. Практичне ж значення цих досліджень полягає в тому, що

вони можуть надати поштовх до розробки нових юридичних механізмів колективної відповідальності росіян за наслідки безпідставної агресії проти України. По суті, якщо висновки, викладені в цьому дослідженні є вірними, то на практиці віднайдене вирішення проблеми в якісному аспекті. Подальший рух може полягати в кількісному масштабуванні результату і перенесенні його на інші сфери з одного боку і значно більшою мірою усвідомленому опрацюванню філософських засад колективної відповідальності.

Посилання:

- Баумейстер, А. (2009). IMPUTATIO. *Європейський словник філософії: Лексикон неперекладностей. Том I.* (С. 485-497). Київ: Дух і Літера.
- Верховна Рада України. (2003). Цивільний кодекс України. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15>
- Грищук, В. К. (2012). *Соціальна відповідальність. Навчальний посібник.* Львівський державний університет внутрішніх справ. Львів: [б. в.].
- Дашковська, О. Р., Яворський, В. О., & Безсонова, К. Д. (2021). Позитивна юридична відповідальність: Загальнотеоретичні характеристики. *Вісник УжНУ. Серія: Право* 64, 21–25. <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2021.64.3>
- Франкл, В. (2016). *Людина в пошуках справжнього сенсу. Психолог у концтаборі.* Пер. з англ. О. Замойської. Харків: Клуб сімейного дозвілля.
- Arendt, H., & Kohn, J. (2003). *Responsibility and judgment* (1st ed). New York: Schocken Books.
- Belgian Foreign Affairs. (2014). *Role of the European Court of Human Rights - Paula Marckx' case in English.* <https://vimeo.com/112904434>
- Collins, S. (2020). Collective Responsibility and International Relations. Bazargan-Forward, S., & Tollefsen, D. (Eds.). *The Routledge Handbook of Collective Responsibility.* (Pp. 331-346). New York: Routledge.
- Council of Europe. (1950). *European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, as amended by Protocols Nos. 11, 14 and 15.* https://www.echr.coe.int/Documents/Convention_ENG.pdf
- Council of Europe (Committee of Ministers). (2006). *Rules of the Committee of Ministers for the supervision of the execution of judgments and of the terms of friendly settlements.* <https://rm.coe.int/16806eebf0>
- Council of Europe (Committee of Ministers). (2022a). *On the cessation of the membership of the Russian Federation to the Council of Europe.* CM/Res(2022)2. <https://rm.coe.int/0900001680a5da51>
- Council of Europe (Committee of Ministers). (2022b). *On legal and financial consequences of the cessation of membership of the Russian Federation in the Council of Europe.* CM/Res(2022)3. <https://rm.coe.int/resolution-cm-res-2022-3-legal-and-financial-cessation-membershi/1680a5ee99>
- ECtHR. (2013a). *Rudnichenko v. Ukraine.* App. no. 2775/07. <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-122187>
- ECtHR. (2013b). *Oleksandr Volkov v. Ukraine.* App. no. 21722/11. <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-115871>

- Frankl, V. E. (1997). *Viktor Frankl recollections: An autobiography*. Trans. by J. Fabry & J. Fabry. New York: Insight Books/Plenum Press.
- Hafner-Burton, E. M. (2008). Sticks and Stones: Naming and Shaming the Human Rights Enforcement Problem. *International Organization* 62(4), 689–716.
- Inter-Allied Declaration. (1942). Punishment for War Crimes. His Majesty's Stationary Office. <https://nla.gov.au/nla.obj-648522001/view?partId=nla.obj-648522082>
- Jaspers, K. (2000). *The question of German guilt*. Trans. by E. B. Ashton. New York: Fordham University Press.
- Jaspers, K., & Jaspers, K. (1979). *Die Schuldfrage ; Für Völkermord gibt es keine Verjährung* (1.-10. Tsd.). München: Piper.
- O'Connell, M. E., & VanderZee, L. (2013). The History of International Adjudication. Romano, C. P. R., Alter, K. J., & Shany, Y. (Eds.), *The Oxford Handbook of International Adjudication* (Pp. 40–62). Oxford, UK: Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/law/9780199660681.003.0003>
- Smiley, M. (2022). Collective Responsibility. Zalta, E. N., & Nodelman, U. (Eds.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Winter 2022 Edition). <https://plato.stanford.edu/archives/win2022/entries/collective-responsibility/>
- Stoutland, F. (2008). The Ontology of Social Agency. *Analyse & Kritik* 30(2), 533–551. <https://doi.org/10.1515/auk-2008-0210>
- United Nations. (1998). *The Romes Statute of the International Criminal Court*. A/CONF.183/9. <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/rome-statute-international-criminal-court>
- United Nations (General Assembly). (2001). *Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts*. A/RES/56/83. <https://undocs.org/Home/Mobile?FinalSymbol=A%2FRES%2F56%2F83&Language=E&DeviceType=Desktop&LangRequested=False>
- Young, I. M. (2011). *Responsibility for justice*. Oxford, New York: Oxford University Press.

References:

- Arendt, H., & Kohn, J. (2003). *Responsibility and judgment* (1st ed). New York: Schocken Books.
- Baumeister, Andrii. (2009). IMPUTATIO. In *European Vocabulary of Philosophy: Lexicon of Intransigence*. Vol. I. (Pp. 485–497). Kyiv: Dukh i Litera.
- Belgian Foreign Affairs. (2014). Role of the European Court of Human Rights - Paula Marckx' case in English. <https://vimeo.com/112904434>
- Collins, S. (2020). Collective Responsibility and International Relations. Bazargan-Forward, S., & Tollefsen, D. (Eds.). *The Routledge Handbook of Collective Responsibility*. (Pp. 331-346). New York: Routledge.
- Council of Europe. (1950). *European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, as amended by Protocols Nos. 11, 14 and 15*. https://www.echr.coe.int/Documents/Convention_ENG.pdf
- Council of Europe (Committee of Ministers). (2006). *Rules of the Committee of Ministers for the supervision of the execution of judgments and of the terms of friendly settlements*. <https://rm.coe.int/16806eebf0>
- Council of Europe (Committee of Ministers). (2022a). *On the cessation of the membership of the Russian Federation to the Council of Europe*. CM/Res(2022)2. <https://rm.coe.int/0900001680a5da51>

- Council of Europe (Committee of Ministers). (2022b). On legal and financial consequences of the cessation of membership of the Russian Federation in the Council of Europe. CM/Res(2022)3. <https://rm.coe.int/resolution-cm-res-2022-3-legal-and-financial-conss-cessation-membershi/1680a5ee99>
- Dashkovska, O. R., Yavorsky, V. O., & Bezsonova, K. D. (2021). Positive legal responsibility: General theoretical characteristics. *Uzhhorod National University Herald. Series: Law*, 64, 21–25. <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2021.64.3>
- ECtHR. (2013a). *Rudnichenko v. Ukraine*. App. no. 2775/07. <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-122187>
- ECtHR. (2013b). *Oleksandr Volkov v. Ukraine*. App. no. 21722/11. <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-115871>
- Frankl, V. E. (1997). *Viktor Frankl recollections: An autobiography*. Trans. by J. Fabry & J. Fabry. New York: Insight Books/Plenum Press.
- Frankl, V. (2016). *Man's Search for Meaning. Psychologist in Concentration Camps*. Trans. by O. Zamoyska. Kharkiv: Family leisure club.
- Hafner-Burton, E. M. (2008). Sticks and Stones: Naming and Shaming the Human Rights Enforcement Problem. *International Organization*, 62(4), 689–716.
- Hryshchuk, V. K. (2012). *Social Responsibility. Handbook*. Lviv State University of Internal Affairs. Lviv: [unknown publisher].
- Inter-Allied Declaration. (1942). Punishment for War Crimes. His Majesty's Stationary Office. <https://nla.gov.au/nla.obj-648522001/view?partId=nla.obj-648522082>
- Jaspers, K. (2000). *The question of German guilt*. Trans. by E. B. Ashton. New York: Fordham University Press.
- Jaspers, K., & Jaspers, K. (1979). *Die Schuldfrage ; Für Völkermord gibt es keine Verjährung* (1.-10. Tsd.). München: Piper.
- O'Connell, M. E., & VanderZee, L. (2013). The History of International Adjudication. Romano, C. P. R., Alter, K. J., & Shany, Y. (Eds.), *The Oxford Handbook of International Adjudication* (Pp. 40-62). Oxford, UK: Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/law/9780199660681.003.0003>
- Smiley, M. (2022). Collective Responsibility. In E. N. Zalta & U. Nodelman (Eds.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Winter 2022 Edition). <https://plato.stanford.edu/archives/win2022/entries/collective-responsibility/>
- Stoutland, F. (2008). The Ontology of Social Agency. *Analyse & Kritik*, 30(2), 533–551. <https://doi.org/10.1515/auk-2008-0210>
- United Nations. (1998). The Rome Statute of the International Criminal Court, A/CONF.183/9. <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/rome-statute-international-criminal-court>
- United Nations (General Assembly). (2001). Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts. A/RES/56/83. <https://undocs.org/Home/Mobile?FinalSymbol=A%2FRES%2F56%2F83&Language=E&DeviceType=Desktop&LangRequested=False>
- Verkhovna Rada of Ukraine (2003). Civil Code of Ukraine. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15>
- Young, I. M. (2011). *Responsibility for justice*. Oxford, New York: Oxford University Press

Serghiy Zayets. Philosophical Foundations of Collective Responsibility on the Example of the Activities of the European Court of Human Rights

The scale of the consequences caused by Russia's aggression against Ukraine inevitably leads to reflections on the collective responsibility of Russian citizens. The philosophical justification of collective responsibility is still problematic. The main issues under debate are the possibility of the existence of collective social agents and collective guilt as a basis for imposing responsibility. This article proposes to look at the activities of the European Court of Human Rights as a practice of collective responsibility in international law. The activities of the European Court of Human Rights can serve as a practical benchmark for assessing certain theoretical positions. Important historical experience is provided by the practice of holding the international military tribunal in Nuremberg (Germany, November 20, 1945 – October 1, 1946), which had the status of an international court over the military and political leadership of Nazi Germany – known as the Nuremberg Trials. With this practical example of collective responsibility in mind, the study proposes to conduct a selective reverse review of the philosophical views of Hannah Arendt and Karl Jaspers. The study demonstrates that although the reflections of these philosophers were not without certain flaws, Arendt and Jaspers, focusing mainly on different aspects, were able to offer a generally sound justification for collective responsibility. Their proposed justification can serve as a foundation for further developments in this area. The practical significance of this conclusion is that it may give impetus to the development of new legal mechanisms of collective responsibility of the Russians for the consequences of their unjustified aggression against Ukraine. Such collective responsibility has not only legal, but also moral and political dimensions, and is also a component of the so-called social «educational process» (Lernprozess).

Keywords: *international justice, European Court of Human Rights, concept, concept of «collective agent», collective responsibility, legal responsibility, social agency, imputatio, Lehrprozess, Arendt, Jaspers.*

Заєць Сергій, аспірант кафедри логіки Київського національного університету імені Тараса Шевченка, адвокат, експерт освітніх програм з прав людини для юристів Української Гельсінкської спілки з прав людини (УГСПЛ)

E-mail: s.zayetz@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0000-5101-1613>

Zayets Serghiy, PhD Student, department of logic, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Attorney (Member of the Ukrainian National Bar Association), Expert on human rights training programs for lawyers at the Ukrainian Helsinki Human Rights Union (UHHRU)

E-mail: s.zayetz@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0000-5101-1613>